

A jogismeretet befolyásoló társadalmi tényezők elemzése

Gajdusчек György – Fekete Balázs

A Pro Futuro előző számában megjelent dolgozatunkban bemutattuk azt a munkát, amellyel Kulcsár Kálmán jogismereti kutatását kívántuk rekonstruálni és részben megismételni. Bemutattuk azokat a módszereket, amelyekkel az összevetés nehézségeit kezeltük, végül bemutattuk a kutatás legáltalánosabb eredményét, amely a jogismeret változását határozta meg, az egyes konkrét kérdések, az egyes jogterületek általánosabb és a teljes jogismeret szintjén egyaránt. Ebben a dolgozatban előbb azt vizsgáljuk meg különféle módszerekkel, hogy milyen tényezők hatnak, illetve hatottak a jogismeretre, majd visszatérünk az alapkérdéshez és azt vizsgáljuk, hogy miként értelmezhetők adataink a magyar társadalom jogismerete égisztét tekintve.

* * * * *

Az alábbiakban három pontba szedve azt tekintjük át, hogy a jogismeretre ható tényezők miként „működtek” 1965-ben, és hogy ehhez viszonyítva, hogyan értelmezhető ugyanezen tényezők hatása 2013-ban. Kiindulópontunkat tehát ismét Kulcsár elemzése jelenti, amely – értelmezésünk szerint – a következő három általános tényező-csoport hatását vizsgálta:

1. Szocio-demográfiai tényezők (amelyek közül Kulcsár öt tényezőt vizsgál részletesen).
2. Általános közéleti tájékozottságot befolyásoló tényezők.
3. A jogrendszerrel való kapcsolatba kerülés.

3.2. A szociodemográfiai tényezők hatása a jogismeretre

Kulcsár elemzésében öt szocio-demográfiai tényezőt használ fel: nem, kor, iskolai végzettség, foglalkozási csoport és a lakóhely település típusa. A kifejezetten demográfiai, ha úgy tetszik biológiai tényezőkhez (kor, nem) is társadalmi jellemzők társulnak.

Különösen igaz ez a nemi szerepek és a kor vonatkozásában is. A hatvanas években a nők nagyon jelentős része háztartásbeli volt még, ami kihat tájékozottságukra is (ebben az időben a TV jórészt ismeretlen volt és számos háztartásban a villany sem volt bevezetve).¹ Hasonló a helyzet az idősebbek körében. Nem szabad azonban szem előtt téveszteni, hogy ezek a csoportok nem jelennek meg a kutatásban, hiszen csak az aktív, dolgozókat kérdezték. (A teljes lakossági jogismeret tehát nyilván alacsonyabb szintű lett volna, mint ami a felmérés adataiból előállt.) Az azonban tudható, és az adatokból is érzékelhető, hogy a nők emancipációja kezdeti szakaszban járt, ez az iskolai végzettség adataiból is megismerhető. E tekintetben óriási változás ment végbe az elmúlt fél évszázadban.

Szociális jellemzőként Kulcsár kutatása a lakóhelyet, az iskolai végzettséget és a foglalkoztatási csoportba tartozást tartalmazza. Ezeket ma státusváltozóknak neveznénk.² A településtípus szerinti felosztást a már bemutatott adatfelvételi korlátok nagyban befolyásolták, bár azt a táblázatokban használt „Budapest-város-község” kategorizálás elfedi. Az iskolai végzettség kapcsán hét kategóriát vettek fel, amit 2013-ban lényegében mi is követtünk. Szembetűnő, bár nem meglepő változás az iskolába nem jártak eltűnése, a 8 osztályt vagy annál kevesebbet végzettek arányának jelentős csökkenése (65%-ról, 20%-ra), míg a felsőfokú végzettségűek az 1965-ös felülreprezentáltsága miatt az arány alig nőtt.

¹ A Kádár-kori női szerepekről lásd TÓTH Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban* (Budapest: Nyitott Könyvműhely 2010).

² Lásd: KOLOSI (18. lj.).

Mindezt, de különösen az iskolai végzettség mutatójának igen nagy mértékű javulását az adatok értelmezése során figyelembe kell venni. (Ez ugyanis a jogrendszerből, a jogi tájékoztatástól teljesen független tényező.) A foglalkoztatási csoportra vonatkozóan, ebben az időszakban megszokott módon mezőgazdasági fizikai – fizikai – és szellemi dolgozók közt (lásd még: parasztság, munkásság, értelmiség) tesz különbséget a kutatás és az összehasonlítás céljából, és ezt mi is követtük.

Az alábbi elemzésben elsőként a jogismeret korábban már bemutatott index-adatait vizsgáljuk, aszerint, hogy azok milyen összefüggést mutatnak, a szocio-demográfiai változókkal. Ezután az 1965-ös és a 2013-as adatok táblázataira vonatkozó khi négyzet értékeket vizsgáljuk röviden. Ezeknek a tényezőknek a hatását az utolsó fejezetben korrelációs és regressziós elemzésnek is alávetjük még.

3.2.1. Ismeret-indexek összefüggése az öt szocio-demográfiai változóval

Milyen típusú összefüggés ismerhető fel a jogismeretre számított index változók és a szocio-demográfiai változók között? Ehhez kiindulópontunk az 5. táblázat, amely a teljes jogismereti indikátorokat mutatja be részletesen a szocio-demográfiai adatok szerinti bontásban. A 2013-ra vonatkozó adatok esetében a Kulcsár mintájához torzított adatokra nézve (ezek tehát a 2013f_k fejlécű oszlop adatai) közöljük az ANOVA elemzés alapján, hogy az adott szempont szerint az egyes csoportok jogismeretében fellelhető eltérések szignifikánsak-e. Az így számított F érték és a szignifikancia jelenik meg a bal szélső oszlopban, az adott tényező megnevezése alatt. Ez az adat tehát a jogismeret és az adott változó összefüggésének szorosságára utal 2013-ban. Egyfajta hüvelykujj-szabály, hogy ha 1965-ben a csoportátlagok közötti eltérés nagyobb volt, akkor valószínűleg erősebb lehetett a statisztikai összefüggés is (bár az ANOVA a szórás és nem az átlagok értékeit elemzi).

1. táblázat Teljes jogismeret indikátorok átlagai szocio-demográfiai bontásban (* a jobb oszlopban: az ANOVA értékek)

		Alapsokaságból számított			Táblázatokból számított		
		1965fa	2013f_t	2013f_k	1965ta	2013sz_t	2013sz_k
Megoszlás típusa	Férfi	0,57	0,69	0,70	0,63	0,68	0,69
	neme Nő	0,53	0,67	0,70	0,56	0,66	0,69
	<i>Összesen</i>	<i>0,55</i>	<i>0,68</i>	<i>0,70</i>	<i>0,60</i>	<i>0,67</i>	<i>0,69</i>
<i>F=0,02</i> <i>0,897</i>							
A kérdezett korcsoport-ja	18-29	0,57	0,67	0,67	0,61	0,65	0,65
	30-39	0,55	0,70	0,70	0,61	0,69	0,70
	40-49	0,58	0,71	0,72	0,61	0,70	0,72
	50-59	0,56	0,70	0,68	0,57	0,70	0,69
	60 éven felül	0,52	0,66	0,72	0,54	0,64	0,71
	<i>Összesen</i>	<i>0,55</i>	<i>0,68</i>	<i>0,70</i>	<i>0,60</i>	<i>0,67</i>	<i>0,69</i>
<i>F=5,62</i> <i>0,000</i>							
Társadalmi réteg kategóriák	szellemi dolgozó	0,61	0,73	0,74	0,74	0,72	0,74
	fizikai dolgozó	0,53	0,67	0,67	0,58	0,66	0,67
	mezőgazdasági	0,50	0,61	0,66	0,46	0,61	0,65
	fizikai						
	<i>Összesen</i>	<i>0,55</i>	<i>0,68</i>	<i>0,70</i>	<i>0,60</i>	<i>0,67</i>	<i>0,69</i>
<i>F=23,89</i>							

0,000							
Iskolai végzettség <i>F=13,44</i> <i>0,000</i>	nem járt iskolába	**	**	**	0,36	**	**
	általános 1-7. osztály	**	0,56	0,63	0,47	0,53	0,59
	általános iskola	**	0,60	0,64	0,58	0,60	0,64
	középiskola, de érettségi nincs	**	0,68	0,67	0,69	0,66	0,67
	Érettségi egyetemre (főiskolára) járt, de diploma nincs	**	0,71	0,71	0,73	0,70	0,70
	Diploma	**	**	**	0,73	**	**
	Összesen	**	0,75	0,75	0,77	0,74	0,75
Település-típus kategóriák <i>F=2,01</i> <i>0,134</i>	Budapest város*	0,55	0,70	0,71	0,63	0,70	0,71
	falu	0,56	0,67	0,69	0,63	0,67	0,68
	Összesen	0,52	0,68	0,69	0,48	0,66	0,67
		0,55	0,68	0,70	0,60	0,67	0,69

A *nem* szerint a jogismeret mutatói 1965-ben határozott eltérést mutattak,³ mégpedig a férfiak javára. Mostani felvételünk adatainak vizsgálata az összefüggés teljes hiányát jelzi (a vizsgált öt szempont közül a legmagasabb, az összefüggést teljes egyértelműséggel kizáró szignifikanciaszinttel). Ha az egyes jogismereti indexeket nézzük,⁴ akkor is hasonló eredményre jutunk Összegezve: *míg a nem szerint a jogismeretben 1965-ben igen jelentős (és bizonyára szignifikáns) különbségek voltak érzékelhetők a férfiak javára, addig ezek mára eltűntek.* Ennek legnyilvánvalóbb oka lehet, hogy a nők általános képzettségi szintje megegyezik, sőt lassan meg is haladja a férfiakét, míg 1965-ben ez az arány a férfiaknál jóval magasabb volt.⁵

A *kor* tekintetében egyértelműen szignifikáns összefüggést találunk a teljes jogismereti indexel. Mindkét adatfelvételi időpontban egyszerre kétféle összefüggést lehet érzékelni. Egyfelől *a középkorúak az átlagnál némileg magasabb ismeretszinttel bírnak.* Ugyanakkor *míg 1965-ben a fiatalok, addig az ezzel összevethető 2013-as mintában az idősebbek tűntek határozottan tájékozottabbnak.* Ennek több oka is lehet. A kérdések jelentős része 1965-ben a szocialista (egy-két évtizedes múltú) jogintézményekre vonatkozott, aminek a megismerése a fiatalabbak számára természetesebb volt. Bár ez valószínűleg igaz, mégis azt találtuk, hogy az általunk feltett, vagyis nem kifejezetten szocialista jogi kérdések esetében (lásd 1965ta oszlop) ez az összefüggés még erősebb is, vagyis biztosan nem az adatfelvétel „hibája”. Lényegében hasonló összefüggést találunk az egyes jogismereti indexek esetében is. Valamennyi esetben hasonló irányú és általában legalább „egyszázalékos” (szignif<0,01), vagy annál erősebb összefüggést találunk. Különösen erős ez *az államjogi kategória esetében,* ahol a legidősebbek tűnnek a legtájékozottabbnak, és a szignifikancia értéke egy ezrelék alatti, míg éppen ezen a területen voltak 1965-ben az idősek sokkal tájékozatlanabbak.

³ Az eltérés különösen jelentős azon kérdések tekintetében, amelyeket 2013-ban ismét feltettünk. Lásd a táblázat 1965ta fejlécű oszlopát!

⁴ Ezek adatait táblázatos formában e dolgozatban tartalmi korlátok miatt nem közöljük.

⁵ Kulcsár – erősen torzító mintájában – a férfiak 10%-a, a nők 6%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel.

A *társadalmi rétegek* különösen hangsúlyos szerepet kapnak Kulcsár elemzésében – nyilvánvalóan nem függetlenül a szocialista állam, marxista, osztályalapú ideológiájától sem. Kulcsár ezen a területen valóban kiemelkedően jelentős eltéréseket talált az egyes csoportok között, a szellemiek „javára” és a mezőgazdasági fizikaiak „kárára”. Ez az összefüggés a mi adatainkban is megjelenik. Ami Kulcsár 1965-ös összesített adattáblái alapján valószínűsíthető, az esetünkben bizonyosság: az öt vizsgált változó közül ez az adat mutatja a legszorosabb összefüggést a teljes jogismeret adatával. Ez a szoros összefüggés bármely módon számított indikátor esetében érzékelhető, amint az az 5 táblázatból is jól látható.⁶ Az adatok ugyanakkor az ismeretszintben meglévő különbségek jól érzékelhető csökkenésére utalnak, különösen, ha azt kifejezetten az általunk alkalmazott kérdésekre vetítve nézzük az 1965ta és 2013sz_k oszlopok összevetésével. Ez az adat némileg meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a szocializmus éppen a társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetésének jelszavával „kampányolt”, bár ennek kapcsán valaki érvelhet azzal, hogy a szocializmus építésének viszonylag korai szakaszában történt a mérés. Ebben az esetben azonban a különbségek csökkenése mögött jelentős részben az államjogi kérdések hatása áll. Míg a másik két jogterületen *bár a különbségek fél évszázad alatt radikálisan csökkentek, mégis nagyon erős, abszolút szignifikáns eltérés tapasztalható a társadalmi rétegek között*, noha ugyanez teljességgel hiányzik az államjogi index tekintetében.

Az *iskolai végzettség* 2013-ban a második legerősebb összefüggést mutatja a jogismeret adatával. Szoros, teljesen szignifikáns összefüggést találunk egyenként mindhárom rész-indikátorral is.

Némileg meglepő módon Kulcsár nem közöl adatokat a jogismereti indikátoroknak iskolai végzettség szerinti megoszlásáról. Ez az oka annak, hogy táblázatunk első oszlopa üres. Ehelyett csak a 10 kérdésre adott válaszok átlagértékeiből általunk kalkulált adatokra hagyatkozhatunk (1965ta). Ezekre az adatokra tekintve, a szélső értékekből kiindulva iskolai végzettség tekintetében 1965-ben a legerősebb összefüggést találjuk a jogismeret indikátorával. Az ismeretszint különbsége a legalsó és legmagasabb kategóriában 2,5-szeres, míg a társadalmi réteg kategóriában csak 1,75-szeres. Ennek oka, hogy az iskolai végzettség hétfokozatú skálájának első eleménél („nem járt iskolába”) találjuk az extrém alacsony jogismereti értéket, miközben ebbe a kategóriába csak tízen (0,8%) tartoztak.⁷ A 2. értékkel (1-7 osztályt végzett) összevetve a legmagasabb érték adatát már a társadalmi réteghez hasonló arányt kapunk.

A táblázatból az is érzékelhető, hogy az általunk mért jogismereti kérdések tekintetében az iskolai végzettség szerinti különbségek (ha kivesszük a nagyon kicsi, általános iskolát be nem fejező csoportot) jelentősen csökkentek. Az egyes jogismereti indikátorokra tekintve, az államjog esetében és meglepő módon az eljárásjog esetében is ez a különbség-csökkenés radikális, igaz, az utóbbi esetében ebben a magasabb iskolázottságúak átlagos ismeretszintjének csökkenése is benne van. A két kérdésből előállított polgári jogi index esetében a különbségek mintha nőttek volna, miközben az általános ismeretszint némileg növekedett. Összességében a teljes jogismereti index szoros, bár az 1965-ösnél valószínűleg gyengébb összefüggést mutat az iskolai végzettséggel. *A változás a jogismeret szintjének jelentős növekedését és a különbségek csökkenését mutatja, ám ez elsősorban az államjogi ismeretek hatásának tulajdonítható.*

A *településkategóriák* szerinti eltérések is érzékelhetőek voltak 1965-ben. **Mint jeleztük ezek az eltérések számos társadalmi jellemző tekintetben máig fennállnak.** Úgy tűnik azonban, hogy ez a különbség a teljes jogismeret általunk mért szintjében nem lelhető fel.

⁶ Mivel 2013-as mintánkban a mezőgazdasági fizikai dolgozók aránya rendkívül alacsony (26 fő, a teljes minta alig több mint 2%-a) ezért eredményeinket teszteltük a szellemi-fizikai, kétkategóriás változón is, ám a szignifikáns összefüggés továbbra is megmarad.

⁷ 2013-ban ez a kategória már üresen maradt.

Szembeötlő, hogy a falvak (általában összességében alacsonyabb iskolázottságú, idősebb) lakói a városokhoz hasonlóan teljesítenek. Az ANOVA elemzés is azt jelzi, amit az egymáshoz közeli átlagok alapján sejthetünk: *nincs szignifikáns összefüggés* a teljes jogismeret és a településkategóriák között.⁸ Ehhez képest meglepő, hogy ha az egyes jogterületek ismeret-indexeit vizsgáljuk, akkor az államjogi és polgárjogi ismeretek esetén nagyon erős (egy ezrelék alatti), de az eljárásjog indexe esetében is jelentős (0,006) szignifikanciaszinttel találkozunk. Különösen az államjog esetében meglepő ez az adat, ahol ritkán találunk szignifikáns összefüggést. A szokatlan tény, hogy a teljes mutató esetében a szignifikáns összefüggés eltűnik, technikailag magyarázhatja, hogy az államjogi ismeretek esetében – a városiak jóval az átlag felett, eljárásjogi ismeretekben pedig az alatt „teljesítettek”, míg polgárjogi ismeretek esetében a községek lakói mutatnak az átlagot (így az általában „jobb” budapestieket is) jelentősen meghaladó jogismeretet. **xxx lehet, hogy öröklés** Ezek az adatok a teljes jogismeret esetében talán kioltják egymást. Be kell valljuk ugyanakkor, hogy ezeknek a mintázatoknak a magyarázatára még csak plauzibilis hipotézist sem tudunk megfogalmazni. Összességében, az 1965-ben, a falvak „rovására” tapasztalt, és bizonyára szignifikáns jogismereti hátrány 2013-ban eltűnt az általunk mért adatok alapján.

Az öt tényezőnek a jogismeret általános mértékére, illetve egyes jogterületek ismeretszintjére gyakorolt hatását elemezve *néhány általános és lényeges tendencia* is kirajzolódik. *A jogismeret szintjének általános növekedése* alapvetően határozta meg az egyes tényezők hatásának érvényesülését is. Ez a növekedés különösen jelentős volt az államjogi ismeretek (132%), kevésbé jelentős az eljárásjogi (108%), és a polgárjogi kérdésekből (105%) képzett indikátoraink esetében. Az általános növekedés azonban eltérően jelentkezett az egyes szocio-demográfiai csoportok tekintetében. Ezzel együtt *általában a különbségek csökkenését* tapasztaltuk. Különösen szembetűnő ez a „kiegyenlítőds” a nemek és a településkategóriák között, de valamennyi területen jelen van; legkevésbé a Kulcsár által alkalmazott „marxista” társadalmi rétegekategóriák és – alighanem – az iskolai végzettség esetében.

3.2.2. A khi négyzet adatok áttekintése

A 6. táblázat a khi négyzet próba értékeit mutatja be négy tizedes jegyig kerekítve. A *khi négyzet próba arra ad választ, hogy a táblázatban elemzett két változó (itt egyfelől a tíz jogismereti kérdés, és másfelől az öt szociodemográfiai változó) között van-e valamilyen statisztikai összefüggés.* Általában akkor fogadják el egy ilyen összefüggés tényét, ha a próba értéke 0,05 alatt van. Az alábbiakban ennél némileg szigorúbb 0,01-es értéket veszünk figyelembe. Az ennél magasabb értékeket tartalmazó cellákat sötétebb színnel is jelöljük. (Ahol négy nullát látunk, ott az összefüggés rendkívül egyértelmű).

Itt tehát visszalépünk az eredeti kérdésekhez az összevont indikátorok helyett azért, hogy *az 1965-ös adatokra nézve is feltehessük az összefüggések szignifikanciájára vonatkozó kérdésünket*, illetve az ezt jelző próba értékeit összevethessük a két időpontra nézve. Mindamelllett az egyes jogterületekhez kapcsolódó kérdéseket ilyen csoportosításban tekintjük át.

2. táblázat Khi négyzet értékek

Kontroll-változó	Neme		Kor		Iskolai végzettség		Társadalmi réteg		Településtípus	
	1965	2013	1965	2013	1965	2013	1965	2013	1965	2013
Minta										

⁸ Még éppen az általunk vizsgált kérdések esetében lehet erőteljesebb eltérést felfedezni. Lásd 1965ta oszlop.

ELJÁRÁSJOGI KÉRDÉSEK										
Elfogadja-e a bíróság azt a védekezést, ha valaki nem ismeri a törvényt?	0,000 0	0,176 1	0,455 5	0,005 0	0,0000 0,0811	0,000 0	0,001 3	0,000 0	0,000 1	0,000 1
Meg lehet-e tagadni a tanúskodást a bíróság előtt?	0,000 0	0,012 4	0,858 4	0,021 4	0,0000 0,0058	0,000 0	0,000 6	0,000 0	0,000 0	0,044 7
Kötelező-e ügyvéd részvétele a bírósági perben?	0,008 3	0,004 8	0,017 6	0,046 0	0,0000 0,0000	0,000 0	0,000 0	0,000 0	0,000 0	0,000 0
ÁLLAMJOGI KÉRDÉSEK										
Ki vagy milyen szervezet hozza Magyarországon a törvényeket?	0,000 0	0,013 3	0,000 5	0,000 0	0,0000 0,0000	0,000 0	0,000 3	0,000 0	0,000 0	0,000 0
Hány évre választják az országgyűlési képviselőket?	0,000 0	0,023 0	0,002 4	0,000 0	0,0000 0,0000	0,000 0	0,282 9	0,000 0	0,000 0	0,802 2
Kik választják a minisztereket?	0,000 0	0,000 1	0,341 7	0,000 0	0,0000 0,0001	0,000 0	0,000 0	0,000 1	0,000 0	0,000 0
Ki választja helyi tanács elnökét és titkárát?	0,000 0	0,612 6	0,037 3	0,000 0	0,0000 0,0011	0,000 0	0,108 0	0,143 5	0,000 0	0,000 0
Hol vezetik a születési, házassági, halotti anyakönyvet?	0,000 0	0,018 7	0,000 0	0,000 7	0,0005 0,3102	0,000 0	0,325 9	0,000 0	0,000 0	0,000 2
POLGÁRJOGI KÉRDÉSEK										
Mikor lesz valaki nagykorú?	0,000 0	0,800 4	0,000 0	0,185 0	0,0000 0,1255	0,000 0	0,949 7	0,000 1	0,000 1	0,092 9
Érvényes-e a saját kezűleg írt végrendelet, ha tanúk nem írták alá?	0,000 0	0,001 8	0,393 8	0,002 4	0,0063 0,0000	0,000 0	0,000 0	0,000 0	0,000 0	0,000 0

A táblázat adatai összességében alátámasztják az előbbi elemzésünk során feltárt mintázatokat. Így különösen:

(i.) A szociodemográfiai adatok 1965-ben jóval szorosabb összefüggést mutattak a jogismerettel, mint 2013-ban. Bár ez az adat így nem értelmezhető, mégis árulkodó, hogy az 1965-re számított khi négyzet próbák átlagos értéke (0,045) jóval alatta marad a 2013-ra számított (0,101) adatnak. Igaz, az eltérés jelentősen csökken, de nem tűnik el, ha az elemzésből kivesszük az államjogi ismeretek öt kérdését.

(ii.) Szembeötlő itt is, hogy a „nem”, mint magyarázó változó, ami 1965-ben egy kivétellel minden kérdésre tízezrelék alatti értéket mutatott, 2013-ra jórészt elveszíti jelentőségét. Kevésbé szembetűnő, de jól érzékelhető a – a háromértékű – társadalmi réteg fontosságának csökkenése. Ez 1965-ben minden változó esetében tízezrelékes érték alatti, nagyon erős összefüggést mutatott, míg ilyet 2013-ban csak három esetben találunk. A településtípus szerepe továbbra is jelentős, ám csökkent.

(iii.) A kor a fentiekkel szemben valamivel fontosabbá válik, igaz az szinte kizárólag az államjogi ismereteknek tudható be.

(iv.) Figyelemre méltó még egyes kérdések „viselkedése” is, aminek részletes elemzésébe itt nem tudunk belemenni. Az olvasónak azonban lehetősége van az egyes adatok kapcsán hipotetikus magyarázatokat felállítani. Így pl. nehezen magyarázható, hogy a nagykorúságra vonatkozó kérdések miért mindig csak az 1965-ös adatokban mutatnak összefüggést.

3.3. Az általános közéleti tájékozottságra és ezen keresztül a jogismeretre ható tényezők⁹

Az 1965-ös kutatás abból a feltételezésből indul ki, hogy mai kifejezésekkel a média-fogyasztás, a társadalmi aktivitás és a politikai kérdésekben való tájékozottság mértéke szorosan összefügg a jogismeret mértékével. Ezért ezeket a tényezőket is mérték, amiként azt, a legtöbb területen, bár némileg eltérő módszerrel mi is megtettük.

3.3.1. A politikai ismeretek hatása

A politikai tájékozottságot 1965-ben 3-3 közismert magyar és külföldi politikus ismertségével mérték.¹⁰ Hasonló mutatót mi nem képeztünk, mert hasonló módszer ma tartalmilag más eredményt hozna, adekvátabb mérés pedig meghaladta volna anyagi lehetőségeinket. Ráadásul Kulcsár tulajdonképpen maga sem közöl adatot a jogismereti és a fenti módon mért politikai ismeretszint közötti összefüggésről. Tanulmánya 20. oldalán a szerző azt mutatja be, hogy a jogismerethez hasonlóan a politikai ismeretek esetében is, a tájékozottság mértéke a szellemitől a mezőgazdasági fizikai dolgozók felé haladva csökken. Ez azonban, bár valószínűsíti, egyáltalán nem bizonyítja a két tényező összefüggését.

Nem akartuk azonban ezt a szempontot teljesen negligálni sem. Saját, 2013-as adatainkon ezért ezt a feltételezést úgy teszteltük, hogy szétválasztottuk azokat a jogismereti kérdéseket, amelyek kifejezetten az állami-politikai folyamatokra vonatkoztak,¹¹ és azokat, amelyek tisztán jogi kérdések, a politikai rendszer működésével nem függenek össze.¹² A 7. táblázatban Kulcsár tanulmányának 19. és 20. oldalán közölt adatsorokat vetjük össze ezek

⁹ Az e pontban szereplő elemzésekhez kapcsolódó adatok, mivel azok csak önmagukban, 2013-ra nézve értelmezhetőek a 2013-as „normál” nem „korrigált” mintára vonatkoznak, kivéve, amikor kifejezetten számszerű összehasonlítást teszünk a Kulcsár által közölt adatokkal. Ezekben az esetekben a korrigált mintát használjuk.

¹⁰ A kérdés: Meg tudja-e mondani, hogy kik az alant felsorolt személyek: Kállai Gyula, Losonczy Pál, Veress Péter, Gomulka, Gromiko, Kennedy. A válaszalternatívák: nem, igen, körülbelül. Bár a kérdőívben nem derül ki, valószínűleg a válaszadóknak mondani kellett valamit, és azt a kérdezőbiztos értékelte.

¹¹ Ez a négy alkotmányjogi kérdés.

¹² A fennmaradó 6 jogismereti kérdés.

mai megfelelőivel. Jól látható, hogy míg a társadalmi státusz és a jogi, valamint a politikai ismeretek között is szoros összefüggés mutatkozott 1965-ben, addig az – legalábbis az általunk mért – politikai ismeretek tekintetében jelentősen csökkent. Ugyanakkor a két ismerettípus között 2013-as adatainkon mért korreláció viszonylag magas (0,224) és szignifikáns is, ami arra utal, hogy a Kulcsár által feltételezett összefüggés ma is jelen van.

3. táblázat Jogi és politikai ismeretek indikátorai foglalkozási csoport szerinti bontásban¹³

	Jogi ismeretek		Politikai ismeretek	
	1965	2013	1965	2013
szellemi dolgozók	0,61	0,75	0,86	0,83
fizikai dolgozók	0,53	0,70	0,74	0,81
mezőgazdasági fizikai dolgozók	0,50	0,65	0,59	0,79

Összességében tehát úgy tűnik – noha egyértelmű állítás az adathiányok és az összevetés esetlegessége miatt nem tehető – *hogy a politikai és a jogi tájékozottság közötti, 1965-ben valószínűsíthetően igen jelentős összefüggés a 2013-as adatokat kevésbé jellemzi, bár továbbra is határozottan jelen van.*

3.3.2. Médiafogyasztás hatása a jogismeretre

A tömegkommunikációtól azt várhatjuk, hogy általában tájékozottabbá teszik az embereket a közügyekkel és így a joggal kapcsolatban is. Ezt a hatást Kulcsár is feltételezte, és vizsgálta is a napilapok olvasása és a jogismeret közötti összefüggést elemezve. Az 1965-ös adatfelvétel során a kérdezettek óriása (megkockáztatjuk: gyanúsan) nagy többsége (66%) járatott vagy rendszeresen vásárolt (15%) napilapot saját állítása szerint. Azt találta, hogy a napilapot járatók jogismerete határozottan magasabb a rendszeresen vásárolóknál, azoké pedig a napilapot egyáltalán nem olvasóknál. Ez az összefüggés az egyes jogterületi indexek mindegyikénél jelen van, de különösen erős az államjog esetében.

A médiafogyasztás hatását mi is mérni kívántuk, ám az elektronikus média (főleg: televízió) 1965 utáni általánossá, és meghatározóvá válásával, majd az internet megjelenésével a napilapok „fogyasztása” ma már nagyon rossz mutatószáma lenne a tömegtájékoztatási eszközök egyéni hatásának. Az omnibusz kérdőív állandó kérdéseiben összesen öt tévécsatorna (3 országos, 2 hír), két rádió, hétféle napilap és négy hírportál fogyasztására kérdeztek rá, valamint az interneten töltött teljes időre. E nagyszámú médium hatását többféle módszerrel vizsgáltuk.

Az egyéni korreláció adatait a 8. táblázat tartalmazza

4. táblázat A jogismeret és a médiafogyasztás közötti kapcsolat.

Korrelációs adatok (a cellákban felül Pearson R, alul szignifikanciaszint)

	Jogismereti mutatók			
	Teljes	Állam-	Eljárás-	Polgár-
Magyar Televízió	-,048 ,132	-,008 ,792	-,056 ,081	-,002 ,952
Tv 2	-,029 ,365	,047 ,141	-,056 ,077	-,015 ,635
RTL Klub	-,044 ,170	,017 ,596	-,073 ,022	-,005 ,872

¹³ A 2013-as adatok a teljes 1000 fős mintára vonatkoznak.

Atv	,035	-,035	,068	,005
	,290	,290	,039	,874
Hír TV	,049	,008	,051	,053
	,136	,807	,126	,111
Kossuth Rádió	-,084	-,063	-,077	,007
	,011	,060	,020	,837
Klub Rádió	,074	-,024	,075	,085
	,038	,494	,035	,018
Blikk	,116	-,002	,131	,051
	,000	,947	,000	,107
Magyar Hírlap	,071	-,026	,069	,112
	,024	,414	,030	,000
Magyar Nemzet	,040	-,085	,050	,120
	,208	,007	,115	,000
Metropol	,099	-,049	,125	,071
	,002	,122	,000	,025
Népszabadság	,028	-,036	,005	,129
	,370	,259	,871	,000
Népszava	,025	-,041	,013	,117
	,425	,200	,677	,000
Helyi, megyei lap	,109	-,023	,137	,053
	,001	,468	,000	,094
Index	,133	,007	,140	,117
	,000	,824	,000	,000
Origo	,137	,024	,138	,096
	,000	,447	,000	,002
Hvg.hu	,150	,018	,171	,084
	,000	,569	,000	,008
Mno.hu	,126	,018	,137	,090
	,000	,568	,000	,004
Nol.hu	,100	,009	,114	,078
	,002	,766	,000	,014

Az egyes médium-típusokból külön változókat képeztünk.¹⁴ Azt találtuk, hogy a médiafogyasztás szignifikánsan növeli a jogismeretet, bár a hatás nem túl erős. Emögött a média eltérő jellege áll, amit három külön csoportban vizsgáltunk. Egyértelműen legerősebb a hírportálok „pozitív” hatása, ($R= 0,162$; szf. $< 0,001$.), ezt követi még mindig határozott hatást mutató a napilapok olvasása ($R = 0,111$; szf.: $< 0,001$), majd az összefüggés teljes hiányát jelző elektronikus média ($R= -0,010$; szf. $= 0,777$). Mindehhez azonban figyelembe kell venni a fogyasztók számát is.

Hírportálokat egyáltalán nem olvas a válaszadók 55%-a, napilapot 39%, míg a TV-t csak a válaszadók mintegy 2%-a nem néz. Ez tartalmilag árnyalja a fenti képet. Módszertanilag pedig arra figyelmeztet, hogy a látszólagos közvetlen összefüggés mögött egy harmadik tényező húzódhat meg: az aktív információ keresők/befogadók vannak inkább jelen a napilapok és a hírportálok világában, akik emiatt az attitűdjük miatt (tehát nem feltétlenül a „fogyasztás” okán) eleve tájékozottabbak is. Egy másik alternatív, Bourdieu-i magyarázat azt mondhatná, hogy a jelentős kulturális és gazdaság tőkével rendelkezők (ti. van pénze az

¹⁴ Az egyes kérdések válaszalternatívái általában: 0-soha; és 4 (elektronikus médiánál: 5) -naponta között voltak. A változókhöz ezeket az értékeket adtuk össze, média-típusonként, illetve a teljes fogyasztásra nézve.

ingyen hozzáférhető médián túli források megfizetésére is) eleve tájékozottabbak, amit az információ-forrásokhoz való nagyobb hozzáférése folyamatosan újratermel.¹⁵ Ám ezzel némileg túllépünk elemzésünk szűk határain.

Az érdeklődő elmélyedhet a táblázat egyes sorainak adataiban is. Az elektronikus médiában még a hírsatornák sem mutatnak igazán erős összefüggést a jogismeret változóival, s megdöbbentő módon különösen nem az államjogi ismeretek esetében. A média egészére nézve egy olyan változót hoztunk létre, amely az egyes médiumokat „szórakoztató – is-is – tájékoztató” kategóriákba sorolva vette figyelembe, a szórakoztató fogyasztását negatív, az is-is kategóriát nulla, míg a tájékoztatót pozitív értékkel elemezve.¹⁶ Az így képzett változó határozottan erősebb korrelációt ($R= 0,134$) korrelációt mutat az általános jogismerettel, mint a médiafogyasztást súlyozatlanul figyelembe vevő változó ($R= 0,099$), ám a különbség viszonylag alacsony foka, valamint a tény, hogy ez a változó sem magyarázza az államjogi ismeretek szórását azt jelzi, hogy a lényegi sajtóságokat nem sikerült megragadnunk. Képzett változónk magyarázó erejét az is ronthatja, hogy a közszolgálati média összességében negatív, bár a legtöbb esetben nem szignifikáns összefüggést mutat a jogismeret majd minden változójával.

Érdekes, hogy a napilapok esetében összefüggés épp ott érzékelhető, ahol talán legkevésbé várnánk (Blikk, Metropol, megyei lapok). Ezzel szemben a valamely politikai oldalhoz köthető napilapok általában „gyengén teljesítenek”, egészen az olyan szélsőséges értékekig, mint az államjogi ismeretek tekintetében már szignifikáns negatív összefüggés (Népszava/Magyar Hírlap, ATV/Hírtv). Ezt is megkíséreltük tesztelni a – szórakoztató-tájékoztató – változóhoz hasonlóan létrehozott, kormánypárti-ellenzéki média felosztással. Ám ez a mutató ($R= 0,023$; szf.= 0,530) semmilyen kapcsolatot nem mutat a teljes jogismerettel vagy bármely más jogismereti mutatóval.

Úgy tűnik, és ezt a szakirodalom is alátámasztani látszik,¹⁷ hogy a média egyre kevésbé a tájékoztatás és egyre inkább a szórakoztatás eszközévé válik. Különösen áll ez a televíziózásra és jelentős részben az internethasználatra is.¹⁸ Éppen ezért *nem önmagában a média fogyasztás mértéke, hanem csak a tájékoztatásra (is) törekvő média (elsősorban napilapok, de különösen a hírportálok) használata növeli a jogismeretet*; illetve bemutattuk egy alternatív, harmadik, mögöttes tényezőre vonatkozó magyarázat lehetőségét is.

A 2013-as adatok egy *a fél évszázaddal korábbitól gyökeresen eltérő képet mutatnak*. A technológiai változásokon túl, ennek oka nyilván a média megváltozott funkciójában, valamint a (párt)állam, a média és a jog közötti, 1990 után megváltozott összefüggésrendszerben keresendő.

3.3.3. A társadalmi szervezeti tagság hatása a jogismeretre

Az 1965-ös vizsgálat kiterjedt a „társadalmi szervezetekben végzett aktív munka” hatására is.¹⁹ Ennek kapcsán Kulcsár a tanácstagi, valamint a szakszervezeti- és pártfunkciót (tehát nem a tagságot) vette figyelembe. Ilyen pozíciókban a megkérdezettek összesen alig több mint 10%-a volt (29, 94, 16 fő az 1217-ből). Kulcsár tanulmányának 11. táblázatában közölt

¹⁵ Pierre BOURDIEU: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése* (Budapest: Gondolat 1978); Pierre BOURDIEU: *A gyakorlati észjárás* (Budapest: Napvilág Kiadó 2002) kül. 17, 31–44.

¹⁶ A létrehozás képlete lehetne: $-1 * (\sum [\text{inkább szórakoztató média}]) + \sum [\text{inkább tájékoztató média}]$. Két kutató független, majd egyeztetett besorolása alapján.

¹⁷ Lásd Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* (Budapest: Századvég 1993); William L. NOTHSTINE – Carole BLAIR – Gary COPELAND (szerk.): *Critical questions: Invention, creativity, and the criticism of discourse and media* (New York: St. Martin's Press, 1994) kül. 3–9.

¹⁸ Azt találtuk, ugyanis, hogy az interneten töltött idő, önmagában, semmiféle kapcsolatot nem mutat a jogi tájékozottsággal.

¹⁹ Kulcsár (4. l.) 30.

adatai azt mutatják, hogy a valamilyen pozíciót betöltő személyek jogismerete átlagosan jóval magasabb, mint a „passzívaké”, ez az eltérés azonban meghatározóan az államjogi ismeretek magasabb szintjéből következik, más jogterületeken az összefüggés láthatóan jóval gyengébb.

Ez az a terület, amelyen a rendszerváltás hatására szinte minden megváltozott. Az egy párt helyett sok jelent meg (egy időre), a szakszervezet kvázi kötelező jellege megszűnt stb. Mindezt adataink is igazolják. Jól jelzi ezt, hogy politikai szervezethez tartóznak mindössze 9, szakszervezeti tagnak (tehát egyik esetben sem vezetőnek-„funkcionáriusnak”) 17 fő, egyházi szervezet tagjának (legtöbbször) 45 fő vallotta magát. A válaszadók 88%-a azonban, jól reprezentálva ebben is a magyar társadalom jellemzőit, semmiféle társadalmi aktivitásban nem vett részt, kettőnél több szerveződésben csak 6 fő vesz részt. Az így értelmezett kvázi-aktív aránya egyezik meg nagyjából azzal, amit Kulcsár a funkcionáriusok (vezetők, tanácsstagok) esetében mért.

Az adott helyzetben az látszott a legjobb módszernek, ha a „passzívok” és „aktívok” (legalább egy szervezetben tevékenykedők) átlagos jogismeret-szintjét vetjük össze. Itt azt találtuk, hogy az aktívok minden területen legalább kis mértékben tájékozottabbak. Az eltérést ANOVA módszerrel vizsgálva a teljes jogismeret (szf. = 0,011) és az eljárásjog esetében (szf. = 0,003) határozottan kimutatható összefüggés van, míg – éles ellentétben az 1965-ös adatokkal – épp az államjog területén ennek nyoma sincs. Meg kell azonban jegyezni, hogy adataink szerint a társadalmi aktivitás jogi aktivitással is együtt jár. A két tényező között erős, egy ezrelékes szignifikanciával bíró korreláció van.²⁰ Elképzelhető tehát, hogy a szervezeti tagság ezen keresztül és nem önmagában áll kapcsolatban a jogismerettel.

Összegezve: a „társadalmi aktivitás” és jogismeret összefüggése első ránézésre hasonló a két adatfelvételben. Emögött azonban jelentős eltérés tapasztalható, ami a statisztikai elemzés szintjén abban mutatkozik meg, hogy a teljes jogismereten belül más jogterületeken mutatható ki a növekedés – az államjogban 1965-ben és az eljárásjogban 2013-ban. Utóbbi mögött pedig valószínűleg egy másik tényező (az „általános és/vagy jogi aktivitás”) áll. Végül soron pedig arról van szó, hogy hasonló név alatt egészen más jelenséget (kvázi állami funkció vs. önkéntes aktivitás) mérünk.

3.4. Tapasztalat a jogrendszerben és ennek hatása a jogismeretre

A Kulcsár által is vizsgált magyarázó tényezők harmadik csoportjában elsősorban olyan kérdések vannak, amelyek arra vonatkoznak, hogy az érintettek hogyan kerültek már kapcsolatba a joggal; akár az írott jogrendszerrel, akár a jog intézményes struktúráival, elsősorban a bírósággal. (Lásd a 3. táblázat első három kérdését!) Kulcsár tanulmányában ezek közül egy kérdés esetében vizsgálta annak összefüggését a jogismeret mértékével. A 9. táblázatban ezeket az adatokat vetjük össze a két időpontra vonatkozóan.

5. táblázat A törvények olvasása és a jogismeret összefüggése két időpontban²¹

	1965		2013	
	Olvasott törvényt	Nem olvasott	Olvasott törvényt	Nem olvasott
Államjog	0,50	0,36	0,82	0,81

²⁰ Nem tudjuk, hogy ez társadalmi aktivitásukból következik-e (pl. pert indítanak valamilyen közügy érdekében), vagy egyszerűen „általános aktivitásuk” a társadalmi szervezetekre és a jogrendszerre is kiterjed, esetleg más magyarázza ezt az összefüggést.

²¹ Korrigált mintából származó adatok. A normál minta alapján az összefüggés erőteljesebben jelen van. Az ezekre az adatokra elvégzett ANOVA elemzés a teljes és az eljárásjogi ismeretek mutató esetében teljességgel szignifikáns, míg a másik két tényező között semmilyen érdemi összefüggés nem mutatkozik.

Polgári jog	0,57	0,51	0,62	0,62
Eljárásjog	-	-	0,71	0,58
Büntetőjog	0,60	0,55	-	-
Teljes	($\approx 55,7$)	($\approx 47,3$)	0,73	0,67
N	933	284	529	677

Fontos megjegyezni, hogy, hogy 1965-ben a válaszadók – ha válaszaiknak hinni lehet, ami egyéként erősen kérdéses – 87%-a olvasott már törvényt, míg manapság ez az adat 43%, a korábbi mintegy a fele. Sajnos a táblázatból számos adat teljesen hiányzik, mivel Kulcsár itt a teljes jogismereti indikátort sem közli. (Ezt a három közölt adat átlagából számított adattal pótoljuk, ami a tényleges adattól nem térhet el jelentősen.) Csak az államjog és a polgári jog esetében van egyáltalán összevethető adatunk, épp ott ahol 2013-ban nem találtunk összefüggést. *Összességében* adataink – a módszertani korlátok mellett – arra utalnak, hogy a törvény olvasása *mindkét időpontban pozitív összefüggést* mutat a jogismerettel, ám *ennek mértéke 2013-ban kisebb és a jogterületenként kimutatható hatás is alapvetően eltérő* lehet. E tekintetben az államjog esetében nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy az 1965-ben szorosan összefüggött a törvények olvasásával, míg 2013-ban – nyilván e kérdések általános ismertsége okán – ilyen összefüggés egyáltalán nincs.

Természetesen a jogrendszerrel kapcsolatban szerzett tapasztalat hatását mélyebben is elemezni kívántuk, ám erre csak a 2013-as adatok esetében volt valódi lehetőségünk. Ehhez egy a „jogi tapasztalat”-nak nevezhető, változót képeztünk, amely együttesen (additív módon) veszi figyelembe a törvény olvasása mellett, a bírói eljárásban való részvétel és az ügyvéddel, közjegyzővel történt kapcsolatfelvételre vonatkozó változók adatait is. Az így képzett változónak a négy jogismereti indikátorral való lineáris összefüggését vizsgáltuk a korreláció módszerével. A korrelációs együtthatók a következők voltak: Teljes jogismeret: $R=0,274$; Államjogi: $R= 0,097$; Eljárásjogi: $R= 0,266$; Polgárjogi: $R= 0,119$, három esetben egy ezrelékes, az államjog esetében 0,002 szignifikanciával.²² Az az összefüggés más tényezőkkel összevetve is viszonylag erőteljesnek módható, és elvileg-logikailag valószínűsíthetjük, hogy közvetlenül – nem más változók hatásán keresztül – hat a jogismeretre.

4. Összegző elemzés: Jogismeret ma és tegnap.

4.1. Módszertani elemzés

A dolgozatban elsősorban történeti elemzésre vállalkoztunk. Az ilyen jellegű összehasonlítás számos metodológiai és praktikus módszertani problémát is felvet. E kutatásban ez talán a megszokottnál is nagyobb mértékben jelentkezett. *Összességében* azonban úgy véljük, hogy ezeket sikerült kezelnünk, elsősorban azzal a megoldással, hogy 2013-ra az összehasonlításhoz többféle „verziót” is összeállítottunk és bár a szövegben ezt nem mindig jeleztük, folyamatosan teszteltük azokat egymás ellenében is. A jogismeret indexei kapcsán jelentkező fő problémát (sokkal kevesebb kérdésre alapozott indexek) kellő óvatossággal korrigáltuk. A jogismereti adatokat más tényezőkkel vizsgálva általában a várt összefüggéseket kaptuk, számos esetben a Kulcsár által detektált összefüggéseket találtuk, illetve ahol határozott eltérés jelentkezett, ott annak a történeti változásokra vonatkozó ismereteinkkel alapvetően megegyező tendenciákat véltünk felfedezni. E tekintetben különösen a polgárjogi ismeretek szintjét mérő változó problematikus a kis kérdésszám és a kérdések önmagukban vett sajátos viselkedése miatt.

²² A korrigált mintában az állam- és polgárjogi ismeretek nem mutatnak összefüggést.

Összességében úgy véljük, hogy a történeti összevetés módszertanilag megalapozott és értelmes, értelmezhető eredményekre vezetett a két adatfelvétel között eltelt mintegy fél évszázad távlatából.

4.2. A tanulmány eddigi eredményeinek összegzése

Az adatfelvétel alapadatait, az egyes kérdések tekintetében a 3., a képzett jogismereti indexek tekintetében a 4. táblázat tartalmazza. *Általánosságban azt találtuk, hogy a jogismeret szinte minden kérdés esetében nőtt, összességében mintegy 26%-al.*²³ Ez valamennyi vizsgált (közjog, polgárjog, eljárásjog) jogterületre igaz, ám *meghatározó az alkotmányjogi kérdések sokkal magasabb ismeretszintje, ahol a növekedés 71%-os.* Erre utal a 4., a jogismereti indexeket bemutató táblázat is.

A további részekben három alfejezetre bontva elemeztük azt, hogy a különféle tényezők, ún. *magyarázó változók milyen összefüggést mutatnak a jogismeret mértékével, az azt mérő indexekkel, illetve ezek az összefüggések miként változtak az utóbbi fél évszázadban.* Az ezzel kapcsolatos eredményeket *összegzi a 10. táblázat.*

6. táblázat Az elemzett magyarázó változók és azok legfontosabb jellemzői

Változó	Hatása 2013-ban	Eltérés 1965-höz képest
Nem	Minimális	Eltűnt a nemek közötti, férfiak „javára” meglévő különbség
Kor	Talán gyengébb	Átalakult, a fiatalok kevésbé, az idősek inkább tájékozottak
Társadalmi réteg	Erős, lineáris, pozitív (minél magasabb státusz, annál magasabb jogismeret)	Hatása talán valamelyest csökkent
Iskolai végzettség	Erős, lineáris	Hatása mindkét időpontban jelentős, talán nőtt
Település típusa	Minimális a teljes jogismeretre	Jelentős csökkenés. Az egyes jogági ismeretszintben jelen van, de az sem egyértelműen lineáris.
Politikai ismeretek	Jelen van lineáris, pozitív	Hatása a jelek szerint jelentősen csökkent
Média-fogyasztás	Gyenge, ellentmondásos, nem feltétlen/mindig pozitív	A mérés nehezebb. Az 1965-ben egyértelmű és erős hatás nem mutatható ki
Szervezeti tagság	Érzékelhető, lineáris, pozitív, ám mégis bizonytalan összefüggés	Statisztikailag a hatás jól kimutatható, de jelentése más és (ezért?) mások az érintett jogterületek (akkor: államjog, ma: eljárásjog)
Jogi tapasztalat	Határozott, erős, lineáris, pozitív hatás – értelemszerűen, de kizárólag az eljárásjogban	1965-ben feltételezett, nem tesztelt, de valószínű összefüggés. Nem összevethető. Akkor államjogra látszott nagyobb hatást gyakorolni

Összességében azt tapasztaltuk, hogy a

²³ A 3. táblázat 10 jogismereti kérdéséből, a korrigált mintából számított adat.

- *jogismeret-szint általános emelkedése mellett*
- *a magyarázó változókkal kimutatható összefüggés a legtöbb esetben csökkenni látszik, a demográfiai adatok esetében pedig talán meg is fordult.*

4.3. Teljes jogismeret ma és régen

Empirikus, történeti jogismereti vizsgálódásunk végső kérdése talán az lehetne, hogy *vajon nőtt-e a jogismeret 1965-höz képest?* A kérdést bizonyos értelemben megválaszoltuk, amikor azt találtuk, hogy a teljes jogismeret mutató értéke magasabb 2013-ban, mint volt 1965-ben.

Ám ennek az állításnak egy *gyakorlati és egy elméleti tényező is csökkenti a megbízhatóságát.* Gyakorlati oldalról az 1965-ös mintavétel korlátai jelentenek problémát. Különösen a következők:

- *az iskolai végzettség szerinti torzítás*, amely szerint a kérdezettek adatai a társadalom tényleges összetételénél jóval jobbak voltak. Emiatt az 1965-ös közölt adat a ténylegesnél jobb, a számított időbeli növekedés pedig gyengébb.
- a mintából teljességgel hiányoznak a kis és közepes; illetve nem-jogi-egyetemi városok adatai, másként fogalmazva, a *jogi-egyetemi városok*, és Budapest adatai rendkívül *felülreprezentáltak*. Mivel ezeken a településtípusokban gyaníthatóan (és ezt Kulcsár elemzésének számos adata is jelzi) a jogismeret jóval magasabb a másutt tapasztalhatónál, ez is ténylegesnél jobb 1965-ös adathoz, így gyengébb növekedési rátához vezet.
- *Az inaktívok kihagyása* a mintából, ami a fentiekhez hasonlóan, gyaníthatóan a valóságosnál magasabb jogismereti adatot mutat.

Elméleti oldalról az a probléma vethető fel, hogy mivel a jogismeret szorosan kötődik az iskolai végzettséghez, ez utóbbi növekedése mennyiben magyarázza a jogismeret növekedését az elmúlt 48 évben. Joggal érvelhet valaki amellett, hogy *a magasabb osztársadalmi jogismereti adat valójában* nem az „emberek” általában magasabb jogismereti szintjéből következik, hanem egyszerűen abból, hogy a felfele mobilitás,²⁴ különösen az *iskolázottság eltolódása miatt nagyobb* arányban vannak magasabb jogismereti szintű csoportok ma, mint akkor. Noha ez az érvelés erősen vitatható, érdemes megnézni, hogy valóban csak erről van-e szó.

Ezeket a kérdéseket kísérreljük meg modellszámításokkal áttekinteni a következő négy pontban.

4.3.1. Iskolai végzettség szerinti korrekció

Ebben a pontban megkísérreljük egyfelől Kulcsár adataira, másfelől az 1960-as és 1970-es népszámlálás adataira támaszkodva, meghatározni, hogy mekkora lett volna a jogismeret mutatóinak mértéke, ha az iskolai végzettség adatai nem lettek volna olyan rendkívüli mértékben torzok. Ehhez a két népszámlálás iskolai végzettség adatainak átlagát vesszük figyelembe. Az itt alkalmazott kategóriák megfeleltethetők a Kulcsár által alkalmazottnak azzal a kivétellel, hogy a felsőfokú tanulmányokat diploma nélkül zárók kategóriája hiányzik. E csoportot, amely egyébként is csak 15 főt számlál, az egyetemet végzettek kategóriájához soroljuk. A tényleges megoszlásokkal súlyozzuk aztán az egyes csoportok (1965ta jelű táblázat-oszlopból képzett) jogismeret-szint adatait. Az így elvégzett számítások eredményét mutatja a 11. táblázat

7. táblázat Az 1965-ös minta iskolai végzettség szerinti torzításának kiküszöbölés

²⁴ ANDORKA Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon* (Budapest: Gondolat 1982).

	Jogismereti mutatók			
	Teljes	Állam-	Eljárás-	Polgár-
1965 - Közölt adat (Kulcsár adatai alapján)	0,599	0,536	0,615	0,58
1965 - Korrigált adat (az időszak tényleges megoszlása szerint)	0,530	0,451	0,532	0,541
2013-as adat (a reprezentatív ezer fős mintán)	0,672	0,754	0,637	0,593
Időbeli változás (2013 / 1965) (Kulcsár adatai alapján) %	112%	141%	104%	102%
Időbeli változás (2013/1965) „korrigált” adatok szerint %	127%	167%	120%	110%

Az adatok nyilvánvalóvá teszik, amit eddig is sejtettünk: ha a mintavétel hibáját az iskolai végzettség tekintetében korrigáljuk, akkor a jogismereti adatok 1965-re nézve a Kulcsár tanulmányában közöltekénél jóval gyengébbek lettek volna. A változást tekintve a teljes jogismereti mutató tekintetében ez azt jelenti, hogy a korábban számított *12 százalékos ismeretnövekedés valójában ennek kétszerese, 27%-os*. Az államjogi ismeret esetében közel kétharmados a növekedés, míg a két másik jogterületen a növekedés a „hibahatár közeli” értékről meggyőző, egy- és kéttizednyi szintre emelkedik a torzítás korrekciója után.

4.3.2. Településtípus szerinti korrekció

A településkategóriák esetében, népszámlálási adatok hiányában az 1963-as mikrocenzus adataira támaszkodtunk.²⁵ Az eredeti mintában a kis- és középvárosok teljességgel hiányoznak, helyette a „városok” kategóriában a két jogi egyetemi várost találjuk, amelyek ismeretindex-adatai Budapesthez hasonlóak, nem ritkán annál magasabbak is. A budapestiek mintegy két és félszeresen felül, falvak kétharmaddal alul vannak reprezentálva az 1963-as adatokhoz viszonyítva. Mindezt úgy korrigáljuk, hogy a településszint tényleges (1963-as) adataival súlyozzuk a meglévő Budapesti és falusi – az 1965ta táblázatoszlopból kalkulált – ismeretadatokat, míg a városokra a rendelkezésünkre álló, falu és város közötti átlagértékekkel számolunk, alighanem a ténylegesnél magasabb ismeretszintet feltételezve a városokban.

8. táblázat Az 1965-ös minta településtípus szerinti torzításának kiküszöbölése

	Jogismereti mutatók			
	Teljes	Állam	Eljárás	Polgár
1965 - Közölt adat	0,600	0,536	0,615	0,580
1965 - Korrigált adat	0,541	0,496	0,529	0,536
2013-as adat	0,670	0,754	0,631	0,591
Időbeli változás (Kulcsár alapján) %	112%	141%	103%	102%
Időbeli változás „kikorrigált” %	124%	152%	119%	110%

Ebben az esetben is azt találjuk, hogy az arányos mintavétel esetén minden bizonnyal jelentősen alacsonyabb lett volna mind a teljes, mind az egyes részterületekre vonatkozó jogismereti mutató. Így a valóságos ismeretszint növekedés is jóval jelentősebb.

4.3.3. Egy korrigált 1965-ös minta hipotetikus végeredménye

²⁵ Az 1963-as mikrocenzus adatai (Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat 1964) 37.

A fenti két szemponton túl az 1965-ös minta az inaktívok kihagyása miatt tér még el a 2013-as adatoktól. Az említett mikrocenzus adatai szerint²⁶ a teljes lakosság 10.071.700 fő volt, ebből inaktív 1.147.450, nyugdíjas pedig 1.085.600 fő.²⁷ Ha ennek a csoportnak a jogismeretét a „60 éven felüliek” kategóriájával azonosítjuk, akik mintegy hat százalékponttal az átlag alatt „teljesítettek” viszonylag általánosan valamennyi jogismeret mutató tekintetében, akkor ennek összhatását abban látjuk, hogy a tényleges társadalmi jogismeret emiatt is mintegy 1%-al alacsonyabbak a mintából számítottnál. Ez az eltérés olyan alacsony, hogy külön táblázatot nem szentelünk neki.

Mint már jeleztük, a fenti három torzítást nem lehet együttesen kezelni, elsősorban azért mert nem tudjuk, hogy a településtípus szerint eltéréseket mennyire befolyásolják az e települések lakóinak iskolai végzettség szerinti összetételének eltérései. Mindamellett *úgy becsüljük, hogy összességében, a teljes jogismeret indikátorban közel tíz százalékponttal (vagyis közel 20%-al) magasabb az 1965-ös adatok kapcsán közölt eredmény, mint ha azt egy, a 2013-ashoz hasonló reprezentatív mintavétellel vették volna fel.* (És ebben a joghallgató kérdezőbiztosok esetleges, megbecsülhetetlen torzító hatását nem számítottuk bele.) A teljes jogismeret így valószínűleg mintegy harmadával volt magasabb 2013-ban, mint 1965-ben.

A kérdés már csak az, hogy ez az emberek jog iránti nagyobb érdeklődésének, aktívabb jogi tájékozódásának tudható be, vagy egyszerűen csak az iskolai végzettség általánosan magasabb szintjének mintegy mellékhatása. A következő pontban ezt vizsgáljuk.

4.3.4. Jogismeret eltérése az iskolai végzettség eltéréseinek kiküszöbölésével

A kérdés megválaszolásához az 1965-ös korrigált adatokat (11. táblázat 2. sora) vetjük össze azzal az adattal, ami azt mutatja meg, hogy ettől mennyire tértek volna el az 1965-ös adatok, ha az egyes kategóriákban a 2013-as ismeretszint mutatókat használjuk.²⁸ Az eredményeket a 13. táblázat tartalmazza.

9. táblázat Az iskolai végzettség 1965-ös, de a kategória értékek 2013-as adataival számolt táblázat

	Jogismeret mutatók			
	Teljes	Állam	Eljárás	Polgár
2013-as kategóriánkénti ismeretszintek, az 1965-ös iskolai végzettség összetétellel számolva	0,560	0,675	0,460	0,538
1965 - Tényleges (mintavételi torzítás korrekciójával)	0,530	0,451	0,532	0,541
Eltérés	106%	150%	87%	99%

Ha tehát a 1965-ös és 2013-as adatok közötti eltérésekről *leválasztjuk azt a hatást, ami egyszerűen az iskolai végzettség szintjének emelkedéséből következik, akkor a kép ismét jelentősen átalakul. A teljes jogismeret mutatót tekintve, viszonylag alacsony 6%-os javulást tapasztalunk, ami azonban kizárólag az államjogi, ezen belül az alkotmányjogi ismeretek robbanásszerű növekedésének tudható be.* E hatást leválasztva az eljárásjogi kérdésekben jól érzékelhető csökkenés, míg a polgári jogi ismeretekben stagnálás lenne észlelhető.

²⁶ Az 1963-as mikrocenzus adatai (62. l.) 53.

²⁷ A gyerekek az „aktív eltartottak” között szerepelnek.

²⁸ A nem járt iskolába kategóriában az jelenlegi 1-7 osztályos kategória felével számolunk, meglehetősen konzervatív módon. A felsőfokú intézményt látogatók, de diplomát nem szerzettek pedig itt is diplomásokként kezeljük.

4.4. Magyarázó változók hatása a jogismeretre

Kulcsár kutatását követve a teljes jogismeretre esetlegesen ható tényezőket elemeztünk. Ezek mellett most további két olyan tényezőt is bevontunk a vizsgálatba, amelyeket általában fontos társadalmi státuszváltozónak tartanak, de amelyek Kulcsár elemzésében – részben bizonyára ideológiai okokból, részben mert ezekre nézve megbízható adatot aligha lehetett volna szerezni – nem jelentek meg. Ezek a jövedelmi és vagyoni helyzet.²⁹ A 14. táblázat valamennyi a vizsgálatba bevont magyarázó változónak a jogismeret adataival való lineáris összefüggését mutatja be a korrelációs adatok alapján, az egyes jogismeret változók kapcsán előbb a korreláció erősségét is irányát jelző, Pearson R értéket, majd a szignifikancia mértékét közölve.³⁰

A táblázat jól mutatja, hogy legalábbis a lineáris összefüggés szorosságát tekintve messze a legmeghatározóbb az iskolai végzettség és a jogrendszerrel való kapcsolatba kerülés, három változóból (olvasott-e törvényt, kért-e jogásztól tanácsot, vett-e részt tárgyaláson) képzett indexe. Azt is látjuk, hogy a jövedelmi és vagyoni helyzet is szoros kapcsolatot mutat az általános jogismerettel, akárcsak a – korábban bemutatott, szórakoztatás-tájékoztató alapján súlyozott mutatóval mért – médiafogyasztás. A fentiekén túl még a szervezeti tagsággal mért „társadalmi aktivitás” és az életkor mutat, némi jóindulattal, szignifikánsnak tekinthető összefüggést a teljes jogismerettel. Több olyan tényező (nem, kor, településtípus), amely Kulcsár elemzésében még határozott összefüggést mutatott a jogismerettel napjainkban láthatóan kevésbé tűnik fontosnak.

Jól látható az eltérés az egyes jogismereti indexek tekintetében is. Az államjogi ismeretek a legtöbb esetben nem mutatnak összefüggést a magyarázó változókkal (bizonyára a többször említett alacsony szórásuk miatt), míg az eljárásjogi ismeretek mutatója a legtöbb magyarázó változóval érzékelhető összefüggést mutat. A polgárjogi ismeretek, mindössze két, ráadásul sajátosan „viselkedő” kérdésből álló változója pedig valahol a kettő között helyezkedik el.

Ezek az adatok jelentős mértékben egybevágnak korábbi, részletesebb és más módszerekkel (ANOVA, Khi négyzet) végzett elemzéseinkkel.

10. táblázat A jogismeret mutatóit esetlegesen befolyásoló változók korrelációs együtthatói és szignifikancia értékei (a összefüggés mértéke szerint csökkenő sorrendben)

	Teljes jogismeret		Államjogi ismeretek		Eljárásjogi ismeretek		Polgárjogi ismeretek	
	R	Szf.	R	Szf.	R	Szf.	R	Szf.
Iskolai végzettség	,279	,000	,099	,002	,293	,000	,091	,004
Jogi tapasztalat - index	,274	,000	,097	,002	,266	,000	,119	,000
Társadalmi réteg	,199	,000	,010	,774	,236	,000	,090	,007
Jövedelem	,156	,001	,027	,584	,160	,001	,130	,007
Média (tájékoztató)	,134	,000	-,003	,928	,146	,000	,125	,001
Vagyon	,100	,005	,061	,090	,081	,024	,039	,273
Szervezeti részvétel	,076	,016	-,002	,956	,084	,008	,066	,037

²⁹ Megjegyezzük, ezekre vonatkozóan ma sem lehet megbízható, sőt gyakran semmiféle adatot szerezni, noha az adatok szórása időközben nyilván jelentősen megnőtt. A jövedelem nagyságára vonatkozó kérdőívi kérdésre a többség (57%) nem adott választ.

Ugyanakkor kimarad ebből a vizsgálatból a politikai és jogi ismeretek összefüggésének vizsgálata, mivel az logikailag nem lehetséges ebben a keretben (tekintve, hogy a politikai ismeret mérőeszközét a 4 alkotmányjogi ismereti változóból képeztük).

³⁰ Ezeket az elemzéseket a 2013-as teljes, vagyis nem korrigált mintán végeztük, mivel az 1965-ös adatokkal való közvetlen összevetés itt nem lehetséges.

Életkor	-,074	,019	-,025	,434	-,093	,003	,013	,688
Falusi lakos³¹	-,054	,088	,107	,001	-,072	,022	-,194	,001
Neme	-,049	,119	-,007	,835	-,049	,124	-,053	,095
Városi lakos	,010	,741	-,084	,008	,069	,030	-,026	,418

A regressziós elemzés a „páronkénti” korrelációkhoz képest két szempontból jelent továbblépést. Egyfelől lehetővé teszi, hogy megvizsgáljuk: az összes magyarázó változó ismeretében mennyire pontosan tudnánk megbecsülni a jogismeret változó értékét. Másrészt fogalmazva, az összes magyarázó változó hatását egyszerre vegyük figyelembe a jogismerettel kapcsolatban. Másfelől ez azt is jelenti, hogy a multikollinearitás hatását³² ki tudjuk szűrni. Vagyis az egyes változóknak önmagukban vett hatását tudjuk értelmezni.

Számos itt nem részletezendő technikai szempontot vettünk figyelembe, aminek következtében a háromértékű változókat kétértékűvé alakítottuk. Ezt tettük már korábban a településtípus esetében, illetve a regressziós modellhez szellemi-fizikai kategóriákat képeztünk (a kisszámú mezőgazdasági fizikaiit az utóbbi kategóriába véve). A kor változót is átalakítottuk valamint a jövedelem változónak egy olyan kategóriális verzióját használtuk, amelyre a legtöbben, közel kétharmadnyian válaszoltak.

Mivel a regresszió számítás egyszerre sok változóval dolgozik, az egyes változók adatvesztései összeadódnak. Mint jeleztük, ez különösen a jövedelem és kisebb mértékben a vagyoni helyzet esetében probléma. E két változó együttes szerepeltetése a modellben oda vezet, hogy adataink közel kétharmada elvész. Végül a vagyoni helyzet változót kiemeltük a modellből, ami a modell magyarázó értékét nem csökkentette. Az említett jövedelem-kategória változót alkalmazva az ezer fős mintából 422 fő került be a modellbe. Az így kialakított regressziós „ENTER” típusú modell R^2 értéke 0,135 ($R=0,368$), ami ugyan nem kifejezetten magas, de már elfogadhatónak mondható. Erre utal az a tény is, hogy a kapcsolódó szignifikancia érték egy ezrelék alatt van. A modell *legfontosabb jellemzőit a 15. táblázat foglalja össze.*

11. táblázat Az ENTER regressziós modell legfontosabb adatai (R^2 0,135)

Magyarázó változók (a szövegben tárgyalt sorrend szerint)	Béta érték	Szf.	Korrelációs együtthatók		
			„Normál”	Parciális	VIF
		,000			
Nem	-,092	,067	-,088	-,090	1,188
Kor (Centrálva)	-,055	,270	-,134	-,054	1,178
Iskolai végzettség (5/7 kategória)	,245	,000	,328	,186	1,939
Társadalmi réteg (szellemi-fizikai)	,058	,306	,213	,050	1,510
Falusi lakos	,021	,744	-,035	,016	1,901
Városi lakos	-,010	,868	,004	-,008	1,862
Média (tájékoztató)	,023	,662	,138	,022	1,264
Szervezeti részvétel	,014	,777	,107	,014	1,201
Jogi tapasztalat indikátor	,099	,049	,204	,097	1,203
Jövedelem (Z score)	,018	,734	,167	,017	1,340

³¹ A lineáris módszer logikája miatt külön vettük a falusi és a városi lakosság tényét (a másik két kategóriával szembe állítva).

³² Lásd az első rész módszertani bevezetőjét, illetve a 27. lábjegyzetet.

A szignifikancia értékekre tekintve *egyedül az iskolai végzettség* esetében találunk egyértelmű összefüggést a teljes jogismerettel. *Figyelembe vehető még a jogi tapasztalat* bár a szociológiai kutatásokban minimálisan elvárt 0,05-ös értékhez közel áll, miközben – meglepő módon – azt alig haladja meg a „nem” változó, amelynek negatív R értéke a nők magasabb jogismeret-szintjére utal. Az adatok mögött a többször említett multikollinearitás áll. Ezt jól érzékelteti a „normál” és parciális korreláció gyakran radikálisan eltérő értéke. Előbbi azt mutatja, hogy milyen közvetlen összefüggés van az adott változó és a jogismeret között. Utóbbi azt, amikor más tényezők hatását kiszűrjük. Látható például, hogy a korábbi eredményeink szerint erős összefüggés a társadalmi réteg és a jogismeret között, más változók (így bizonyára az iskolai végzettség) hatásának kiszűrése után a negyedére, a média esetében hatodára zsugorodik. Az első oszlopban szereplő béta érték azt adja meg, hogy az adott változó értékeiben egyet előre lépve, hogyan változik a jogismeret mértéke.³³ VIF érték szerepe technikai. Az a tény, hogy értéke egy esetben sem haladja meg a 2,0-t jelzi, hogy a modell elfogadható.

Ugyanezt a modellt külön-külön is vizsgáltuk a három jogterület jogismereti indikátorára, ám ennek adatait itt nem tudjuk bemutatni. A 16. táblázat összegzi a modellek magyarázó erejét és jellegzetességeit.

12. táblázat Az egyes jogismereti indexeket magyarázó regressziós modellek sajátosságai

Jogterület	R ²	Sajátságok
Államjog	,047	Nagyon gyenge magyarázó erő. Kizárólag az iskolai végzettségnek van szerepe. Minden más tényező szignifikancia szintje 0,1 felett van, a legtöbbé 0,5 felett.
Eljárásjog	,155	Nagyon erős magyarázó erejű modell, amelyben az iskolai végzettség mellett a társadalmi réteg (szf. 0,014), a jövedelem (0,036) és talán még a nem (0,059) is önálló magyarázó erővel bír.
Polgári jog	,041	Nagyon gyenge magyarázó erő, ahol az iskolai végzettség hatása nem mutatható ki (szf. 0,58 !), helyette a médiafogyasztás (0,027) és talán a falusi „lakosság” (0,055) mutat összefüggést, utóbbi negatív.

Ugyanezeknek a változóknak a hatását ún. FORWARD regressziós modellel is elemeztük. Ennek során elsőként a legerősebb magyarázó erejű változót tesszük a modellbe, majd az azt követőt és így tovább. Az iskolai végzettség egyedül magyarázza a jogismeret szórásának jelentős részét (R²=0,108), ezt 0,012-el növeli a „jogi tapasztalat”, 0,009-el a „nem”, majd 0,003-0,003-el a „társadalmi réteg” és a „kor” adat hozzáadása, amivel a modell magyarázó ereje R²=0,134 értékre nő. Az összes többi változó hozzáadása lényegében nem változtat a modell magyarázó erején; másként fogalmazva a többi tényező nem mutat összefüggést a jogismerettel. Ez a vizsgálódás így dinamikájában megerősítette a korábbi elemzés „statikus” eredményeit. A modell végeredményét mutatja a 17. táblázat.

13. táblázat A változók hozzáadott magyarázó értéke FORWARD regressziós modellben

Mo del	Hozzáadott változó	R	R Square
1	Iskolai végzettség (6/7 kategória)	,32	,108
		8	

³³ A nem esetében ez a férfi és nő jogismerete közötti különbség, a kor esetében egy év, az iskolai kategóriáknál pedig egy kategória (a 2013-ban mért 5 kategóriával).

2	Jogi tapasztalat indikátor	,34	,120
		6	
3	Nem	,35	,129
		9	
4	Társadalmi réteg (szellemi-fizikai)	,36	,131
		2	
5	Kor (Centrálva)	,36	,134
		6	
6	Falusi lakos	,36	,134
		6	
7	Média (tájékoztató)	,36	,135
		7	
8	Jövedelem (Z score)	,36	,135
		8	
9	Szervezeti részvétel	,36	,135
		8	
10	Városi lakos	,36	,135
		8	

A táblázatból jól látható, hogy a korábbiakhoz nagyon hasonló eredményre jutunk a modellépítés dinamikájában. Egyértelműen meghatározó az iskolai végzettség szerepe. Ehhez, és ettől függetlenül némi magyarázó erőt ad a jogrendszerrel kapcsolatban szerzett ismeretek indexe, és még egy keveset a nem, a társadalmi réteg és a kor adat. Az összes többi változó, beleértve a társadalmi aktivitást vagy a médiafogyasztást, lényegében semmit nem adnak hozzá a modell magyarázó erejéhez.

A regressziós modellek hozzásegítettek a jogismeretre ható tényezők jobb megismeréséhez napjainkban. Világossá vált, hogy a számos szóba jöhető tényező, amelyek közül több első pillantásra, akár az empirikus adatok alapján is meghatározónak tűnhet, valójában lényegtelen. *Igazán meghatározó szerepe az iskolázottság szintének van és jóval kisebb mértékben a jogrendszerrel kapcsolatban szerzett tapasztalatnak, valamint – meglepő módon – a nemnek.*

Sajnos Kulcsár vizsgálata semmiféle olyan tartalommal nem bír, amely e modellhez kapcsolható lenne.³⁴ Ám heurisztikusan mégis *azt valószínűsíthetjük*, illetve társadalomtudományi ismereteink is azt sugallják, hogy *Kulcsár vizsgálataiban is a látszólagos összefüggések mögött gyakran hasonló rejtett összefüggések vannak*, hiszen az iskolai végzettség nyilván akkor is szorosan együtt mozgott a társadalmi státusszal, a nemmel és a korról, valamint közvetlenül, illetve a koron keresztül a lakóhellyel is. Alighanem fennáll ez a fajta multikollinearitás a napilapok olvasása, kisebb mértékben a szervezeti tagság és a jogi tapasztalat esetében is. A Kulcsár vizsgálódásában és végeredményében is kulcsszerepet játszó társadalmi réteg változónak meglehetősen kis szerepe van modellünkben és kérdéses, hogy e módszereket alkalmazva, hogyan viselkedett volna e tényező 1965-ben. *Ugyanakkor a jogi tapasztalatnak, és különösen a szervezeti tagságnak – akkori sajátos tartalma miatt (szakszervezeti, párt és tanácsai vezető pozíció) – valószínűsíthetően a mainál határozottan jelentősebb önálló hatása lehetett.* Talán így áll össze, az adatok egyszerű összevetésén túl, egy annál bonyolultabb, számszerűen bizonytalanabb, ám mégis realitásos történeti összevetés képe.

³⁴ Éppen az iskolai végzettség hatását tárgyalta Kulcsár a legkisebb mértékben. A főszövegben az öt változó közül épp csak ebben a bontásban nem jelennek meg a jogismereti adatok, és a számos, olykor három magyarázó változó együttes hatását bemutató táblázatok között is csak egyszer jelenik meg az iskolai végzettség a nemmel együtt.

4.5. Az összegzés összegzése

Nem könnyű az előbbi, terjedelmes és összetett kutatás eredményeinek lényegét megragadni. Talán két tényező érdemel kiemelést, az első összességében a történelmi változásokra a második annak okaira utal. Az adatokból egyértelmű, hogy a jogismeret általános szintje jelentős mértékben, összességében talán mintegy harmadával is nőtt az elmúlt fél évszázadban, ám e mögött a döntő tényező a lakosság iskolai végzettségi szintjének általános növekedése. A pozitív változás mögött döntő mértékben a közoktatás elmúlt közel félévszázados fejlődésének hatása áll. Valójában a növekedés kizárólag az államjogi ismeretek esetében teljesen egyértelmű; ott valószínűsíthető, hogy minden bizonnyal a rendszerváltás társadalmi-politikai hatásai jelennek meg e tény mögött.

Elemzésünk jelentős részben arra is irányult, hogy mi határozza, illetve határozta meg a jogismeret szintjét, és e tekintetben érzékelhetünk-e változásokat? A tekintetben az elemzés lehetőségei jobbra csak a 2013-as adatok esetében voltak adottak. Napjainkban az iskolai végzettség szerepe domináns, és minden más tényező látszólagos hatása mögött is elsősorban e tényező sejlik fel. Nem tudhatjuk, hogy ugyanez az elemzés mit mutatott volna az 1965-ös adatok esetében, de valószínűsítjük, hogy a Kulcsár elemzésében kialakuló kép jelentősen más üzenetet hordozna.

Összegezve, Kulcsár 1965-ös kutatása lehetővé tette, hogy megbízható matematikai-statisztikai módszerek segítségével képet alkothassunk a magyar lakosság jogismeretének fél évszázados dinamikáiról. E ponton már megfogalmazhatunk különféle konklúziókat, de azt mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a jogismeret problematikája a jogtudat tágabb kérdéskörébe illeszkedik, így ezek az eredmények csak széleskörű jogtudat-kutatások keretében értelmezhetőek teljességükben.